

Yermolaiev, Andrii, Oleksandr Levtsun, Oksana Melnychuk, i Viktor Shcherbyna. *Kulturni praktyky i kulturna polityka. Aktualni pytannia sotsiokulturnoi modernizatsii v Ukraini*. Analitychna dopovid. Kyiv, 2012.

Zakon Ukrainy «Pro uvichnennia peremohy nad natsyzmom u Druhii svitovii viini 1939–1945 rokiv.» № 315-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, № 25, st. 191 (2015).

«Zakon Ukrainy “Pro uvichnennia Peremohy u Velykii Vitchyzniani viini 1941–1945 rokiv”.» № 168414 (09 Kvitnia 2000). *Verkhovna Rada Ukrainy*. Data zvernennia 19 Sichnia, 2020. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/168414>.

Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro uvichnennia Peremohy u Velykii Vitchyzniani viini 1941–1945 rokiv” shchodo poriadku ofitsiinoho vykorystannia kopii Prapora Peremohy.» № 3298-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, № 44, st. 470 (2011).

Zakon Ukrainy «Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsyystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symboliky.» № 317-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. № 26, st. 219 (2015).

«Z tsoho navchalnogo roku starshoklasnyky navchatymutsia za novymy prohramamy z istorii Ukrainy.» *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. Data zvernennia 19 Sichnia, 2020. <http://www.memory.gov.ua/news/z-tsogo-navchalnogo-roku-starshoklasniki-navchatymutsia-za-novimi-programami-z-istorii-ukraini>.

Zashkilniak, Leonid. «Radianski istorychni mify v suchasni ukrainskii istoriohrafii: “stare vyno v novykh mikhakh”.» U *Svitlo y tini ukrainskoho radianskoho istoriopysannia*. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Kyiv, 22–23 Travnia 2013 r.), redaktor Valerii Smolii, 17–30. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2015.

Zmist pidruchnykiv z istorii Ukrainy ta vsesvitnoi istorii: stavlennia ta ochikuvannia uchniv ta batkiv u protsesi profesiinoi otsinky vchyteliv. Kyiv, 2010.

DOI 10.33124/hsuf.2019.11.03

Петро Долганов

КОНКУРУЮЧІ НАРАТИВИ: ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В МЕМОРІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ м. РІВНЕ

Стаття присвячена змінам у меморіальному просторі м. Рівного, які відбулися протягом останніх 5 років. Напередодні Другої світової війни місто було типовим єврейським штетлом, етнічне обличчя якого на 80% формували євреї. У 1941–1942 рр. у Рівному відбулися одні з найбільших в Україні акцій масового вбивства євреїв. Проте пам'ять про жертв Голокосту тривалий час залишалася на маргінесі як у вимірі комеморативних практик, що проводяться в місті, так і в контексті існуючих меморіальних маркерів у символічному просторі Рівного. Поодинокий символ Голокосту – меморіал в урочищі Сосонки – просторово розміщений на краю міста (місце масового вбивства євреїв у 1941 р.) довгий час залишався символом маргіналізації пам'яті про жертв Голокосту.

Протягом останніх 5 років у Рівному сталися зміни, які дозволяють констатувати реанімацію тривалий час забутої пам'яті. До них відносимо: встановлення в центральній частині міста «каменів спотикання» жертвам нацизму, створення меморіального знаку жертвам рівненського гетто, маркування об'єктів, що репрезентують єврейську історико-культурну спадщину, анотаційними дошками та QR-кодами. Ці зміни сталися з ініціативи інститутів громадянського суспільства. «Каміні спотикання» та меморіальний знак жертвам гетто встановлені ГО «Центр “Мнемоніка”». Маркування об'єктів єврейської історико-культурної спадщини відбулося в межах нової практики залучення громадських організацій до процесу бюджетування – бюджет участі. Усі ці ініціативи – результат посилення інструментів впливу громадянського суспільства на локальну публічну політику в процесі реформ, що відбулися після подій Революції гідності (виникнення бюджету участі та посилення ефективності адвокаційних кампаній).

Коригування меморіального ландшафту Рівного призвело до співіснування в його символічному просторі одразу трьох візій пам'яті про Другу світову війну – радянської міфологеми про «Велику Вітчизняну війну», націоналістичного канону героїки (частина символів якого підібрана не дуже вдало – окремі меморіальні знаки глорифікують людей та організації, які несуть безпосередню відповідальність за Голокост і етнічні чистки) та меморіальних знаків, присвячених жертвам Голокосту. Ця

остання візія є абсолютно новою для міста і поки що промовляє невпевнено. Але перші кроки до відродження пам'яті про жертв Голокосту та мультикультурний характер Рівного в довоєнний період місто вже зробило.

Чи можливе таке співіснування взаємовиключних символів — питання, на яке важко дати однозначну відповідь. На це впливає низка факторів. Одними із найважливіших конфліктогенних чинників визначаємо такі: 1) допоки залишається живою пам'ять та «постпам'ять» про Другу світову війну, є ризик, що ці взаємовиключні нарративи виконуватимуть радше конкуруючу функцію; 2) політична інструменталізація цих меморіальних маркерів у часі виборчих кампаній також акумулює в собі значний конфліктогенний потенціал. Однак амбівалентність оцінок цих символів серед значної частини громадськості свідчить на користь можливості їх безконфліктного співіснування. У будь-якому випадку багато що залежатиме від подальших політичних контекстів, які визначатимуть меморіальну політику в місті.

Ключові слова: меморіальний простір, символічний простір, політика пам'яті, комеморація, Голокост, Друга світова війна у меморіальному просторі.

Пам'ять про Другу світову війну в Україні продовжує породжувати чимало суперечностей як серед академічного співтовариства, так і серед політичного істеблішменту. Можливо, втручання останнього до інтерпретації цих історичних подій і є однією з причин неможливості прийти до консенсусу й примирення.

Яскравим прикладом політичної інструменталізації пам'яті про Другу світову війну в Україні є меморіальні ландшафти міст. Їх конструювання — це результат політичної інженерії еліт на загальнодержавному та місцевому рівнях. Від 1991 р. в Західній Україні представники істеблішменту, залишаючи недоторканими радянські монументальні символи, присвячені Другій світовій війні, витворили в символічному просторі новий нарратив — націоналістичний. Рівне в цьому контексті є особливо знаковим прикладом.

Здійснюючи аналіз особливостей формування символічного простору Рівного, використовуватимемо методологічні підходи П. Нора, який є автором категорій «ідеологічна деколонізація пам'яті» («її звільнення від амнезії тоталітарного минулого у процесі демократизації країни») та «внутрішня деколонізація пам'яті» (протиставлення домінантним репрезентаціям минулого пам'яті непанівних

груп — національних, сексуальних, релігійних та ін. меншин)¹. Вважаємо, що їх цілком повноцінно можна інтерпретувати в контексті конструювання символічного простору міста, змодифікувавши таким чином: ідеологічна деколонізація символічного простору міста та внутрішня деколонізація відповідно.

Як засвідчує практика, вирішальним фактором формування / коригування меморіального ландшафту міста є позиціонування локальних еліт. Це підтверджує досвід м. Рівного. Від моменту постання незалежної України, вони активно зайнялися створенням нових меморіальних знаків у центральній частині міста та коригуванням радянського меморіального ландшафту. Щоправда, ці ініціативи місцевого істеблішменту вписувалися до загальнорегіонального контексту формування націоналістичного канону героїки, властивого Західній Україні.

У формуванні меморіального ландшафту Рівного виділяємо такі 3 періоди:

- 1) часткова деколонізація простору та формування націоналістичного канону героїки (1990-ті — перша половина 2000-х рр.);
- 2) другий етап декомунізації (2015–2016 рр.);
- 3) деколонізація пам'яті (2015–2019 рр.).

Перший етап меморіалізаційних змін пов'язаний із двома контрверсійними тенденціями: з одного боку, назви вулиць та частину пам'ятників у місті, пов'язані з радянськими міфами, було перейменовано із використанням більш поміркованих національних символів (використання імен поетів, українських діячів культури та мистецтва, часткова реанімація локальних символів замість панівного радянського мілітарного дискурсу). З іншого — у цей період місцеві націоналістичні еліти витворюють новий міф націоналістичного канону героїки. Його дискурсивні й комеморативні практики та методологія конструювання відповідали духу попередньої тоталітарної епохи. Це була протилежна частковій деколонізації меморіального простору міста тенденція.

Розглянемо контент-аналіз меморіального ландшафту Рівного в цей період.

¹ Вікторія Середа, «Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова», *Вісник Львівського університету. Серія «Соціологія»* 2 (2008):74–75.

Таблиця 1.

**Пам'ятники і меморіальні комплекси Рівного
(станом на 2010 рік)**

Пов'язані з історією міста				Позбавлені зв'язку з історією міста		
Радянського характеру	Національного характеру	Символізують політичне минуле міста	Іншого характеру	Національного характеру	Радянського характеру	Соціального характеру
21	8	3	2	8	3	1
34				12		
46						

Таблиця 2.

Класифікація пам'ятників, які забезпечують інтерналізацію національної візії історії

Мілітарного характеру	Присвячені діячам культури, науки, мистецтва, освіти, медицини	Присвячені політичним та державним діячам	Жертвам депортації та Голодомору	На честь стародавнього українського роду Рівненщини
7	5	1	2	1
16				

У процесі тематичної класифікації рівненських меморіалів (див. Таблиця 1) одразу привертає до себе увагу значна чисельна перевага пам'ятників, пов'язаних з історією міста, над тими, які її не стосуються. Але варто звернути увагу на те, що здебільшого вони мають радянський характер та були встановлені в місті ще у період СРСР (21 із 34, які символізують просторово-історичний континуум розвитку міста та 24 із 46 загалом). У минулому пам'ятники не становили жодної конкуренції загальнодержавній парадигмі конструювання меморіального тексту міста, а лише доповнювали символи республіканського значення (УРСР) регіональними (частина яких, до речі, мала першорядне значення і на рівні республіканської глорифікації

минулого, як, наприклад, героїзація розвідника М. Кузнецова). При цьому процеси ідеологічної деколонізації символічного простору Рівного, що супроводжувалися демонтажем старих пам'ятників та встановленням нових, жодним чином не призвели до зміни кількісної переваги радянських об'єктів над національними (маємо абсолютну чисельну перевагу радянських символів: 24 із 46 усіх пам'ятників та меморіальних комплексів). Це було обумовлено переважанням у системі радянських меморіалів Рівного символів часів Другої світової війни, щодо канонічності яких сьогодні в середовищі національно зорієнтованого істеблішменту панує загальний консенсус.

Саме тому серед демонтованих у Рівному виявилися лише кілька пам'ятників. Одним із перших постраждав Ленін, який розміщувався на центральному майдані міста поблизу нинішнього кінотеатру «Україна» (у минулому – кінотеатр «Жовтень»). У дусі кращих традицій націоналізаційного переозначення минулого його було замінено пам'ятником українському Кобзареві. Не витримав випробовування політичних трансформацій і пам'ятник партизанському герою «Великої Вітчизняної війни» – Д. Медведеву, який було «експортовано» до російського міста Бежиця Брянської області (батьківщина радянського героя)². Не менш цікава історія трапилася із М. Кузнецовим, монумент якому спочатку було перенесено на вулицю Ясну (на місце розташування музею-квартири радянського розвідника)³. Але за рішенням міської ради у 2003 р. погруддя було перенесене на окраїну міста і там символічно «похоронене» на меморіалі слави поблизу кладовища на вулиці Дубенській⁴. Під час політичних дискусій навколо чергового «переїзду» М. Кузнецова представники фракції «Наша Україна» в міській раді пропонували йому ту ж саму долю, що й Д. Медведеву. Однак погруддя Кузнецову врешті залишилося у Рівному, не переїхавши до рідного російського міста розвідника – Свердловська (Єкатеринбурга). Таким чином, демонтажу зазнали лише ті монументи радянської епохи, які виявилися найбільш суперечливими з огляду на нову модель політики пам'яті (Медведев і Кузнецов відзначилися боротьбою не лише з нацистським режимом, а й із націоналістичним підпіллям). Розбудова ж нових монументів

² Наталія Демедюк, «Рівненський пам'ятник Медведеву "прописаний" у Брянську», *ERVEUA*, дата звернення 15 серпня, 2019, http://erve.ua/focus/interview/r_vnenskiy_memory_yatnik_medv_d_vu_propisaniy_in_bryansku/.

³ Світлана Федас, «Пристрасті навколо пам'ятників тривають», *Рівне вечірне*, 2003, № 31, дата звернення 15 серпня, 2019, <http://www.rivnepost.rv.ua/showarticle.php?art=004204>.

⁴ «Пам'ятники Рівного: від УПА до княгині», *Все. Сайт чесних новин*, дата звернення 15 серпня, 2019, <http://vse.rv.ua/istoriya/1389091124-pamyatniki-rivnogo-vid-upa-do-knyagini.html>.

національної спрямованості, припускаємо, не змогла перевершити чисельну перевагу радянських у зв'язку із надто дорогою вартістю та відносно обмеженим фінансовим ресурсом місцевої влади далеко не найрозвинутішого економічно міста.

Унаслідок меморіальної політики місцевої влади в умовах незалежності протягом 1990–2000-х рр. у Рівному встановили чимало меморіальних маркерів на честь націоналістичних героїв та подій. Серед найбільш промовистих – пам'ятники Климів Савуру (Дмитру Клячківському – одному з командирів УПА та ініціатору етнічної чистки поляків на Волині в 1943 р.), Тарасові Бульбі-Боровцю (засновнику «Поліської Січі»), Нілу Хасевичу (художнику, одному з інформаційних промоутерів УПА), меморіальний знак на честь Степана Бандери та меморіальна дошка газеті «Волинь» (місцевий рупор нацистської окупаційної влади, публікації газети відзначалися різючим антисемітизмом та нацистською пропагандою ідей «жидо-більшовизму»).

Цей новостворений канон націоналістичної героїки постав як конкурентна візія минулого, що на рівні меморіального простору Рівного протистоїть радянському нарративу пам'яті про «Велику Вітчизняну війну». Більшість меморіалів на честь останньої залишилися в Рівному на своїх місцях. Їх ніхто не модифікував і не зносив (за поодинокими винятками). Колись формуючи домінуючу візію про події Другої світової війни, тепер вони радше репрезентували конкурентний націоналістичному нарратив пам'яті.

Процес націоналізаційного переозначення простору призвів і до встановлення на розі вулиць Чорновола та Драгоманова монумента жертвам «...депортації українців Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини зі своїх етнічних земель». Незважаючи на значну польську домінанту в минулому Рівного та той факт, що поляки постраждали від тодішніх сталінських депортацій не менше за українців, «егоїзм болю» не дав можливості вийти на рівень надетнічного контексту, встановивши пам'ятник, який вшановував би жертв депортацій у цілому. Тому маємо все той самий націоналізаційний контекст монумента. Пам'ятник було встановлено у 2007 р. з ініціативи Рівненської міської громадської ветеранської організації «Товариство Холмщина». Утворена у 1994 р., вона зайняла позицію «повернення правди» про Другу світову війну на Волині. Однак, як демонструє приклад спорудженого монумента, «правда», яку захищають представники цієї організації, є майже виключно «своєю» суб'єктивізованою позицією, покликаною черговий раз віктимізувати українців жертвами тоталітарних режимів. Промовистою виявилася і дата відкриття

цього монумента – до 60-ї річниці операції «Вісла». У зв'язку з цим пам'ятник, який формально не стосується резонансного злочину, вчиненого польською владою 1947 р., ніби натякає на те, що українці є головною категорією жертв усіх конфліктах на Волині в першій половині ХХ ст. Це певною мірою послаблює відповідальність за ініційовану УПА етнічну чистку польського населення в 1943 р. «У Рівному пам'ять про депортації (1944–1947 рр.) перетворилася на те дзеркало, через яке оцінювався увесь спектр минулих подій на Волині», – зазначає про ці меморіальні практики Ю. Юрчук⁵.

Другий етап змін у меморіальному ландшафті Рівного розпочався з 2015 р. 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України прийняла чотири меморіальні закони. Згідно з одним із них – Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» – місцева влада зобов'язувалася переозначити той меморіальний ландшафт, що був пов'язаний із радянською спадщиною⁶. Так розпочалася друга масштабна хвиля перейменувань вулиць і навіть населених пунктів в Україні, відома як процес деколонізації (перша відбулася в 1990-х рр. після розпаду СРСР). Від першої хвилі перейменувань її відрізняло те, що, хоча відповідальність за реалізацію більшості приписів вищеозначеного закону і покладалася на органи місцевого самоврядування, цей процес відбувався під контролем одного з центральних органів державної влади – Українського інституту національної пам'яті. Перейменування ж першої половини 1990-х рр. повністю належали до юрисдикції місцевих рад і залежали від їхньої політичної волі. Тому ідеологічна деколонізація меморіальних ландшафтів у 1990-х рр. відбулася лише в тих містах, місцеві ради яких прихильно поставилися до ідеї «дерадянізації» символічного ландшафту.

Чергова хвиля перейменувань у 2016 р. позначилася і на м. Рівному. Незважаючи на те, що переважна більшість символів, пов'язаних із радянським спадком, зазнала «люстрації» ще в 1990-х рр., тодішня

⁵ Yuliya Yurchuk, *Reordering of Meaningful Worlds: Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine* (Stockholm: Stockholm University, 2014), 136.

⁶ Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», № 595-VIII, № 37–38, ст. 366 (14 липня 2015). Див.: «Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», Верховна Рада України, дата звернення 19 серпня, 2019, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

місцева влада не підійшла до цього завдання настільки відповідально, щоб позбутися всіх меморіальних маркерів, які мали радянське семантичне навантаження⁷.

Реалізація декомунізації формально перебувала у віданні Рівненського міськвиконкому (а саме міського голови), який вже до середини 2016 р. успішно затвердив перейменування понад 28 вулиць. Ще 7 вулиць було перейменовано за розпорядженнями голови Рівненської обласної державної адміністрації⁸. Однак ключова роль у процесі визначення тих топонімічних маркерів, які підлягали «люстрації», належала комісії з питань найменування міських об'єктів, встановлення пам'ятних знаків, меморіальних та анотаційних дощок на території міста Рівного. Саме на її рекомендації постійно посилався міський голова у своїх розпорядженнях про перейменування тих чи інших вулиць⁹. Як засвідчує поверховий аналіз повідомлень у місцевих ЗМІ, у яких висвітлювався перебіг декомунізації в Рівному, значний вплив на роботу комісії мав місцевий історик А. Жив'юк, який чи не найбільше коментував декомунізаційні рішення міського голови¹⁰.

Більшість місцевого населення цілком спокійно поставилася до декомунізаційної політики. Окрім поодиноких випадків, жодного серйозного спротиву процес топонімічних змін серед громади міста не викликав. Окремі виступи проти них гіпотетично трактуємо радше тим дискомфортом, який вони породжували у представників міської громади, ніж проявом їхніх стійких ідеологічних переконань¹¹.

Передусім продемонструємо результати здійсненого контент-аналізу перейменованих вулиць, класифікуючи їх за ідеологічним

⁷ Петро Долганов, «Ідеологічна деколонізація топонімічної системи вербальних маркерів Рівного», *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна* 8 (2014): 140–152.

⁸ «Повний перелік перейменованих вулиць Рівного», *Радіо «Трек»*, дата звернення 19 серпня, 2019, http://radiotrek.rv.ua/news/povnyy_perelik_pereymenovanyh_vulyts_rivnogo_spysok_207291.html.

⁹ «Міський голова Рівного підписав розпорядження про перейменування вулиць міста», *Газета «7 Днів»*, дата звернення 19 серпня, 2019, <http://7d.rv.ua/news/2016-02-24/miskyu-golova-rivnogo-pidpysav-rozporjadzhennya-pro-pereymenuvannya-vulyc-mista>.

¹⁰ «Де у Рівному будуть вулиці Музичка, Чайки та Червонія?», *Радіо «Трек»*, дата звернення 19 серпня, 2019, http://radiotrek.rv.ua/news/de_u_rivnomu_budut_vulytsi_muzychka_chayku_ta_chervoniya_201830.html; «Вулиці у Рівному перейменують на честь героїв», *Вісник*, дата звернення 19 серпня, 2019, <http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/rivne/21008/>; Тетяна Ільницька, «У Рівному створюють колекцію перейменованих вулиць», *Газета «День»*, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://day.kyiv.ua/uk/news/020216-u-rivnomu-stvoryuyut-kolekciyu-pereymenovanyh-vulyc>.

¹¹ «Рівняни збираються протестувати через перейменування вулиці Мірющенка», *ERVEUA*, дата звернення 19 серпня, 2019, http://erve.ua/news/society/rivnyany_zbyrayutsya_protstupaty_cherez_pereymenuvannya_vulytsi_miryushchenka_1605.html.

критерієм з допомогою нижченаведених матричних класифікаторів (табл. 3).

Таблиця 3.

Типологізація перейменованих адресних урбанонімів за ідеологічним критерієм

Вулиці, що символізують просторово-історичний континуум розвитку міста			Вулиці, які забезпечують інтерналізацію певних символів минулого, не пов'язаних із просторово-історичним континуумом розвитку міста		Назви вулиць, що не мають історичного змістового навантаження	
Символізують поліетнічне минуле міста	Відображають українське минуле міста чи регіону	Мають нейтральний контекст	Національний характер	Поліетнічний характер історичного розвитку України	Вулиці, які позбавлені ідеологічного контексту	Вулиці, що репрезентують новий меморіальний канон (герої АТО / Небесної Сотні)
1	13	2	8	0	8	3
16 (46%)			8 (23%)		11 (31%)	
35						

Результати, продемонстровані в таблиці, засвідчують значну регіональну домінанту при визначенні нових топонімічних маркерів. Однак не варто поспішати інтерпретувати ці дані торжеством регіональної контрпам'яті над загальнодержавною. Більшість із нових назв є репрезентацією локальної пам'яті, яку розглядаємо конструктивно / «перевинайденням традиції» у дусі загальнодержавної політики пам'яті, оскільки вони органічно вписуються в національний, а подекуди націоналістичний метанаративи, що є частиною офіційної стратегії діючої влади у сфері конструювання нового меморіального ландшафту держави. Зокрема, вулиці імені Миколи Негребицького, Вротновських є частиною націоналістичного канону героїки ОУН-УПА. Олекса Новак – відомий місцевий активіст Народного руху

України, Андрій Лайко – вояк у лавах армії УНР родом із Рівного. Подібні зв'язки можна простежити серед більшості назв, які, на перший погляд, репрезентують регіональну пам'ять. Припускаємо, що до появи у символічному просторі міста більшість із них навряд чи була частиною того, що Е. Томпсон означила як «пам'ять спільноти»¹² («жива» пам'ять регіональної спільноти). Тому розглядаємо їх у контексті винайдення нової національної традиції (вживаємо цю категорію в тому значенні, яке в неї вкладав Е. Гобсбаум)¹³. Регіональне ж походження цих символів інтерпретуємо радше спробою конструювання міфу про нерозривний / неперервний історичний зв'язок м. Рівного із загальнонаціональними політичними проектами виборювання незалежності, що надає цій стратегії історизації публічного простору значного телеологічного присмаку.

Серед помітних прикладів декомунізації відзначимо, що перейменування міста Кіровоград позначилося і на декомунізаційному процесі в Рівному: вулицю Кіровоградську перейменували, але не у Кропивницьку, а імені місцевого спортсмена Анатолія Яндали. Три із переназаних вулиць символізують вже новий канон української героїки – вулиця Героїв Небесної Сотні, Миколи Карнаухова та Ігоря Волошина (загиблі воїни АТО).

У результаті нового вербального маркування простору лише незначна кількість вулиць позбулася ідеологічного звучання (вулиці Літня і Перескок, до прикладу). Як засвідчують результати аналізу в табл. 3, переважна більшість нових топонімічних вербальних маркерів набула національного забарвлення. Тому з певністю висновуємо про те, що декомунізаційний процес у Рівному позначився яскраво вираженою конструктивістською домінантою націоналізації меморіального ландшафту. Навіть єдина нова назва, що певним чином репрезентує єврейську візію минулого міста, була вписана в контекст українських національно-визвольних змагань. Мойсей Базін – єдиний представник єврейської спільноти, іменем якого назвали одну з декомунізованих вулиць – був міністром єврейських справ в уряді УНР, що перетворює навіть цей поодинокий полікультурний символ у певну напівінтегровану складову національного канону про революцію 1917–1920 рр. Тому М. Базін репрезентує тут радше частину

¹² Алла Киридон, *Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті* (Київ: Ніка-Центр, 2016), 91.

¹³ Ерік Гобсбаум, «Вступ: винаходження традицій», у *Винайдення традиції*, ред. Ерік Гобсбаум і Теренс Рейнджер (Київ: Ніка-Центр, 2010), 12–28.

українського національного нарративу, ніж традиційне єврейське обличчя міста в минулому.

Частково політика декомунізації символічного простору міста на рівні його топонімічної системи вербальних маркерів, реалізована міською владою у 2016 р., позначилася поверненням до тієї практики історизації простору, яка була властива Рівному в радянський період. Ймовірно, що зовнішня агресія та воєнні дії, які зумовили значну домінанту героїчного історичного дискурсу в Україні, знайшли своє відлуння на рівні декомунізаційної політики регіональних еліт. У зв'язку з цим, локальна проєкція загальнодержавного дискурсу героїки виглядає цілком закономірно. Однак вона не може не насторожувати: реанімація радянської практики, хоча й часткова, все ж не сприяє формуванню демократичних цінностей та толерантності, не наближує український пам'яттєвий дискурс до європейської практики фокусування уваги на жертвах та представниках недомінантних груп.

Однак паралельно політичні процеси в місті позначилися зовсім іншою, цілком новою деколонізаційною тенденцією. Перш за все це пов'язано із тими реформами, які розпочалися в Україні після Революції гідності. Децентралізація, впровадження нових інклюзивних інститутів, що дозволяють громадам міст впливати на практики ухвалення політичних рішень, посилення інституту адвокатури та ролі організацій громадянського суспільства в усіх сферах життя – далеко не повний перелік тих демократичних змін, що відбулися в Україні в період з 2015 р.

Серед інституційних нововведень – запровадження в м. Рівному британської практики «бюджету участі»¹⁴. Цей інструмент дозволяє будь-кому із представників міської громади підготувати та зареєструвати на голосування проєкт щодо змін у публічному просторі міста. Проєкти, які наберуть найбільшу кількість голосів наприкінці поточного року, будуть реалізовані профільними управліннями виконавчого комітету міської ради вже в наступному році. Таким чином, представники міської громади мають змогу впливати на процес бюджетування в Рівному щороку. Рівне стало пілотним містом, в якому запрацював інститут бюджету участі. Воно потрапило до числа міст, в яких ця нова практика місцевого самоврядування була впроваджена у 2016 р. І один із перших проєктів, який набрав необхідну для реалізації кількість голосів вже цього року, називався «Від мамонтів

¹⁴ *Платформа реалізації ідей для покращення твого міста. Місто Рівне*, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://rivne.pb.org.ua/>.

до Рівного. Історичними стежками міста»¹⁵. Він передбачав маркування анотаційними дошками, що міститимуть коротку інформацію про той чи інший об'єкт історико-культурного спадку міста, більшість історичних місць Рівного.

Поданий на конкурс активістом Громадянської мережі «ОПОРА» Михайлом Баликом, цей проєкт був максимально інклюзивним за своїм задумом. Він передбачав повернення до меморіального простору міста символів його забутого від часів Другої світової війни полікультурного минулого. Об'єкти, що пов'язані з польською, єврейською, російською, німецькою історією міста, мали «заговорити» через створення системи текстових маркерів. Протягом 2017–2018 рр. Управління культури і туризму виконавчого комітету Рівненської міської ради реалізувало цей проєкт. У результаті по всьому місту з'явилося 209 анотаційних дощок, що пояснюють історію тих чи інших місць, вулиць або об'єктів, що збереглися (і, навіть, тих, які не збереглися) в Рівному з минулих епох. Ми здійснили контент-аналіз, який допомагає визначити основні етнічні групи та історичні періоди, яким присвячені ці інформаційні маркери.

Таблиця 4.

Тематична класифікація анотаційних дощок об'єктів історико-культурного спадку Рівного (встановлені в межах проєкту «Від мамонтів до Рівного. Історичними стежками міста»)¹⁶

№	Етнічна група / історичний період	Кількість меморіальних маркерів
1	Українці	49
2	Поляки	41
3	Історія кількох етнічних груп	31
4	Євреї	29
5	Локальна історія міста	26
6	Радянське минуле міста	14
7	Росіяни	9
8	Історія первісного суспільства на території міста	4
9	Протестантські церкви	3

¹⁵ «Від мамонтів до Рівного. Історичними стежками міста», Платформа реалізації ідей для покращення твого міста. Місто Рівне, дата звернення 20 серпня, 2019, <https://rivne.pb.org.ua/projects/archive/85/show/439>.

¹⁶ Таблицю укладено на основі даних офіційного вебсайту проєкту «Від мамонтів до Рівного». Див.: Платформа реалізації ідей для покращення твого міста. Місто Рівне, дата звернення 20 серпня, 2019, <https://cutt.ly/crv7eh8>.

10	Чехи	1
11	Німці	1
12	Нацистський окупаційний режим	1
Разом		209

Результати аналізу засвідчують відсутність якоїсь однієї домінуючої візії, яку б репрезентували створені в межах проєкту меморіальні маркери. У першу п'ятірку потрапили знаки, присвячені українцям, полякам, євреям, а також локальним сюжетам з історії міста та історії кількох етнічних груп водночас.

Коротко охарактеризуємо ці групи маркерів. Українці опинилися на першому місці за кількістю встановлених анотаційних дощок за рахунок означення ними вже сучасних об'єктів архітектури та пам'ятників. Зокрема, в межах проєкту були встановлені короткі інформаційні дошки з даними про пам'ятники Тарасу Шевченку, Климу Савуру, Уласу Самчуку, Стеллі героїв Небесної сотні тощо. Також ці дошки означають і знакові для міста культові споруди, побудовані вже в період незалежної України. Наприклад, Свято-Покровський собор.

На другому місці за частотою згадування в анотаційних дошках перебувають поляки. Це друга за чисельністю етнічна група міста ще в період до Другої світової війни. Вони репрезентовані низкою маркерів як новочасної історії (XVII–XIX ст.), так і міжвоєнного періоду, коли було відроджено польську державу. Серед ключових об'єктів — школи, костели, адміністративні будівлі, місця осідку громадських організацій, кладовища, історичні польські вулиці і райони Рівного. Чимало анотаційних дощок, що вказують на польське минуле Рівного, присвячені історії виникнення в міжвоєнний період багатьох вулиць Рівного та діяльності польської аристократії (зокрема, розкидані містом частини палацових споруд князів Любомирських).

Багатооб'єктів, які пережили різні епохи і тому несуть у собі багатошарове змістове навантаження про минуле одразу кількох етнічних груп, були об'єктивно означені короткою інформацією про свої функції в різні періоди. Це анотаційні дошки, що повідомляють нам про історію одразу кількох етнічних груп. Наприклад, опис історії «Будівлі Рівненського повітового суду» звучить так:

В архівних джерелах зазначено, що князь Любомирський проживав з родиною у розкішному й зі смаком облаштованому будинку. Стояв цей будинок на підвищенні, яке звалось «Грка», в обрамленні красивого парку, який рівняни називали Любомирським. Парковий будиночок князів Любомирських пам'ятний рівнянам ще й тим, що

в ньому у 1923–1927 роках містилась російська приватна гімназія. Це сталося після того, як польська влада у 1922 році закрила Рівненське реальне училище. Наприкінці 20-х років російська гімназія переїхала в просторе нове приміщення на вулиці 13 Дивізії (сучасна вул. Симона Петлюри, будівля не збереглася). Після цього в будинку князів Любомірських розмістився Рівненський повітовий суд, який розглядав не тільки цивільні, кримінальні, а й політичні справи, що стосувалися всього Волинського воєводства¹⁷.

Отже, у цій довідковій інформації згадано одразу 2 етнічні групи: поляків та росіян. В описі розвитку історичної вулиці Соборна згадано 2 ключові для модерної історії Рівного етнічні групи (поляків та українців) й коротку історію вулиці в радянську епоху.

Євреї також посідають одне з ключових місць серед встановлених в межах проєкту інформаційних маркерів. Приватні садиби, бібліотеки, театри, навчальні заклади, бізнес-установи, єврейські квартали, кладовища – це основні типи будівель, що сьогодні репрезентують єврейську історію Рівного. Серед них – садиба Гальперіна, театр Зафрана, будівля єврейської гімназії «Тарбут», історична вулиця Шкільна, місце розташування єврейської кондитерської фабрики, будівля пивзаводу, єврейське кладовище, будівля єврейської синагоги тощо.

Велика кількість означених об'єктів не має жодного ідеологічного чи етнічного звучання. Серед таких – маркери, що розповідають про історію розвитку міста, його історичні райони. Рівненський гідропарк, мікрорайони «Північний», «Льонокомбінат», «Ювілейний» – це модерні частини міста, створені в радянський період. Проте анотаційні дошки, що описують ці мікрорайони, жодним чином не вказують на їхнє радянське походження. Інформацію радше зосереджено на просторових аспектах розвитку Рівного. У подібному стилі подано інформацію і про давніші історичні частини міста ще дорядняського періоду: історичну вулицю Дубенську, Боярку, історичний район міста «Воля», ринкове Середмістя. Тому ми не можемо постулювати про «декомунізаційний» ефект проєкту. Радше йдеться про бажання його творців відтворити інформацію у якомога менш ангажованих параметрах. Цей підхід до опису значної кількості об'єктів та історичних районів міста акцентує увагу перехожих радше на локальних історичних сюжетах, позбавлених ідеологічного забарвлення, що наближує репрезентацію історичного минулого до більш об'єктивних вимірів.

¹⁷ Інформація з офіційного вебсайту проєкту «Від мамонтів до Рівного». Див.: *Платформа реалізації ідей для покращення твого міста. Місто Рівне*, дата звернення 20 серпня, 2019, <https://cutt.ly/crv7eh8>.

Присутнє в цих інформаційних маркерах і радянське минуле міста. Ті з радянських об'єктів, що сьогодні вже нездатні нести в собі достатню та зрозумілу для перехожих інформацію, також були марковані в межах проєкту. Серед них – братські могили радянських воїнів, гастроном, дитяча залізниця, площа Перемоги та пам'ятник «Визволителі», меморіал жертвам фашизму, місце першого страйку залізничників, Меморіал Слави. Це ще раз засвідчує надідеологічний і максимально наближений до об'єктивного висвітлення історичних подій у меморіальному тексті міста характер проєкту.

9 встановлених у Рівному маркерів присвячені історії етнічних росіян. Зокрема, до них належать Братська могила солдат Першої світової війни, житлові будинки періоду Російської імперії, місце розташування Російської приватної гімназії, будинок Російського товариства добродійності, будинок російського лікаря Миколи Прохорова. Попри надмірну ідеологізацію дискусій про роль Росії і росіян в українській історії за умов ескалації конфлікту на Донбасі, цей сегмент минулого міста не канув у небуття, а знайшов своє належне відображення наперекір панівному в Україні меморіальному дискурсу.

У той час, коли вся Україна «воювала» з радянськими символами, використовуючи все ті ж радянські підходи централізованого директивного планування, одна з громадських ініціатив у Рівному призвала до реалізації збалансованого й досить рефлексивного за своїм характером деколонізаційного меморіального проєкту. Він частково повернув до меморіального ландшафту Рівного пам'ять про його полікультурне минуле. Реалізований у форматі взаємодії інститутів громадянського суспільства й органів місцевого самоврядування завдяки виникненню нових інструментів впливу громадськості на місцеву публічну політику, цей проєкт став безпосереднім результатом інституційних реформ в Україні після подій Революції гідності.

Ще одним результатом здійснюваних в Україні реформ стало посилення інституту адвокатури. Громадські організації отримали чимало можливостей впливати на практики ухвалення рішень як центральними органами державної влади, так і органами місцевого самоврядування. У 2016 р. за цих сприятливих обставин у Рівному розпочинає свою діяльність ГО «Центр “Мнемоніка”»¹⁸. Створена з ініціативи трьох викладачів кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету – Максима Гона, Наталії Івчик та Петра Долганова – ця організація визначила своєю місією збереження

¹⁸ *Центр студій політики пам'яті та публічної історії «Мнемоніка»*, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://mnemonika.org.ua/>.

і відновлення пам'яті про недомінуючі соціальні групи. Це повинно сприяти формуванню інклюзивної моделі політики пам'яті в Україні.

Від популярної в місцевій політиці 1990-х рр. ексклюзивної моделі політики пам'яті її відрізняє те, що організація не лише працює над формуванням пам'яті про етнічних українців, а й реалізовує свої ініціативи в контексті парадигми конструювання громадянської нації. Хоча її місія передбачає повернення до колективної пам'яті локальної спільноти історії всіх етнічних громад, що в різні історичні періоди визначали культурне обличчя Рівного, значна кількість ініціатив «Мнемоніки» присвячена саме єврейському історико-культурному спадку та пам'яті про жертв Голокосту. Це зумовлено тим, що євреї у ХІХ–ХХ ст. склали від 60 до 80% населення Рівного, а злочин Голокосту став найбільшою трагедією за всю історію міста. Протягом 1941–1942 рр. нацистський окупаційний режим вчинив вбивство близько 50% населення міста, після чого воно втратило своє культурне обличчя на десятки років (і, здається, досі намагається віднайти свою ідентичність).

Розроблений у 2016 р. стратегічний план Центру «Мнемоніка» передбачає діяльність у таких напрямках:

1) Академічні студії. Оскільки засновники організації є дипломованими істориками, академічні студії у сфері переосмислення минулого Рівного та здійснюваної місцевою владою політики пам'яті є одним із пріоритетних напрямків діяльності Центру. Візитівкою цього напрямку роботи організації стала вже відома в Україні серед фахівців студій пам'яті щорічна академічна конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах». Станом на сьогодні

Ексклюзивна модель

Інклюзивна модель

Центр «Мнемоніка» організував 6 таких конференцій. Щорічно у конференції беруть участь теоретики та практики із понад 12 регіонів України. Окрім широкої проблематики, присвяченої політиці пам'яті в Україні, щорічно однією з тематичних панелей конференції є студія в царині вшанування пам'яті жертв Голокосту¹⁹.

Окрім організації академічних конференцій, члени Центру «Мнемоніка» підготували та видали дві наукові монографії, присвячені історії єврейської громади Рівного в міжвоєнний період та політиці пам'яті місцевої влади (зокрема й у сфері комеморації жертв Голокосту): «Місто пам'яті – місто забуття: палімпсести меморіального ландшафту Рівного»²⁰ і «Równe: Обриси зниклого міста»²¹.

До числа академічних досягнень організації також належить переклад та видання українською мовою монографії американського історика Джеффри Бердза «Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.»²². Ця перша книга з історії Голокосту в Рівному довгий час залишалася недоступною для україномовних читачів. Її видання українською одразу ж викликало академічну дискусію з приводу інтерпретацій автора, коректності наведених ним фактів та цифр²³.

2) Створення нових інструментів для освітніх практик – ще один пріоритетний напрям діяльності Центру «Мнемоніка». Члени організації намагаються створювати як класичні, так і сучасні мультимедійні інструменти репрезентації пам'яті про єврейське обличчя Рівного. Серед реалізованих у цій сфері ініціатив:

- віртуальна мапа об'єктів історико-культурного спадку Рівного «Полікультурне Рівне» (режим доступу: <https://cutt.ly/zWxvsVm>);
- короткометражні документальні фільми «Розстріляне місто» (присвячене історії Голокосту в м. Рівному), «Людина з обличчям»

¹⁹ Детальніше про конференцію див.: Максим Гон, Наталія Івчик і Петро Долганов, «Політика пам'яті в Україні: у пошуках інклюзивних підходів до формування / коригування колективної пам'яті», *Україна модерна*, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://cutt.ly/lwXmb6S>.

²⁰ Максим Гон, Петро Долганов і Наталія Івчик, *Місто пам'яті – місто забуття: палімпсести меморіального ландшафту Рівного* (Рівне: Волинські береги, 2017).

²¹ Максим Гон, *Równe: Обриси зниклого міста* (Рівне: Волинські береги, 2018).

²² Джеффри Бердз, *Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.*, пер. Дмитро Аладько (Рівне: Волинські береги, 2017).

²³ Детальніше про дискусію див.: Роман Михальчук і Джеффри Бердз, «Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.», *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*, № 15 (2017): 141–159; Максим Гон, Петро Долганов і Наталія Івчик, «Реанімована історія масового вбивства: рецензія на книгу Джеффри Бердза "Голокост у Рівному"», *Проблеми історії Голокосту: український вимір. Науковий журнал* 9 (2017): 253–266.

(документальна анімація про діяльність Праведника народів світу Якова Сухенка, який у час Голокосту рятував рівненських євреїв), «Приречені: історія рівненського гетто»;

- мобільні виставки «Полікультурне Рівне» (присвячена історії єврейської громади Рівного в міжвоєнний період) та «Емансипація жінок у міжвоєнній Польщі» (історія українських, єврейських та польських жіночих організацій);

- настільна гра «Зникле місто» про історію єврейського Рівного в міжвоєнний час та настінний календар «Полікультурне Рівне», що містить світлини, які відображають полікультурне обличчя міста в той же період;

- переклад та видання українською спогадів рівнянки Хаї Мусман «Місто моє розстріляне»²⁴, присвячених історії єврейського Рівного та подіям Голокосту в місті.

3) Організація семінарів та шкіл у сфері неформальної освіти. За умов, коли офіційні шкільні та університетські навчальні програми не приділяють належної уваги вивченню історії єврейської громади на теренах України та подіям Голокосту, ініціативи неформальної освіти відіграють надзвичайно вагомую роль. Діяльність Центру «Мнемоніка» в цьому напрямку включає організацію циклу освітніх семінарів для вчителів історії «Читаючи пам'ятник» і «Місця пам'яті» (використання меморіальних маркерів у комеморативних та навчальних практиках, 2016–2018 рр.), проведення трьох літніх шкіл «Як міста (не)пам'ятають» (присвячені питанням політики пам'яті в Україні з фокусом на відродження пам'яті про історію етнічних меншин і злочину Голокосту)²⁵.

4) Меморіалізація є завершальним компонентом поточної стратегії роботи Центру «Мнемоніка». Виходячи з парадигми П'єра Нора, ми можемо констатувати факт існування «місця пам'яті», якщо воно містить три компоненти: просторові маркери (власне меморіальні знаки та пам'ятники), їх здатність «промовляти» (меморіальні маркери повинні нести певне інформаційне та смислове навантаження, вступати в «діалог» із перехожими) та системні комеморативні практики навколо пам'ятного знаку. Керуючись таким підходом,

²⁴ Хаї Мусман, *Місто моє розстріляне*, пер. Дмитро Аладько (Рівне: Волинські обереги, 2019).

²⁵ Детальнішу інформацію про літні школи див.: Алла Марченко, «Час збирати каміння: літня школа у Рівному», *Україна модерна*, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://cutt.ly/twXnS4D>; Максим Гон, «У Рівному відбулася 2-га літня школа “Як міста (не)пам'ятають”», *Україна модерна*, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://cutt.ly/EwXnX2s>; Олександр Воронюк, «У пошуках втрачених облич: літня школа з політики пам'яті у Рівному», *Україна модерна*, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://cutt.ly/mwXn7Mt>.

члени Центру «Мнемоніка» намагаються реалізовувати не лише академічні та освітні проекти, а й сприяти коригуванню меморіального ландшафту Рівного з метою повернення до його символічного простору пам'яті про жертв Голокосту. Саме в цьому контексті в липні 2018 р. організація ініціювала адвокацію та встановлення у центральній частині Рівного 5 меморіальних знаків жертвам нацизму за концепцією німецького митця Гюнтера Демніга «камені спотикання» (Stolpersteine – мовою оригіналу). Обираючи жертв, яким будуть присвячені ці меморіальні маркери, експерти центру керувалися принципом інклюзивності. Намагаючись вшанувати пам'ять не лише жертв Голокосту, а й українців та поляків, що стали жертвами нацистського окупаційного режиму в м. Рівне, члени громадської організації встановили «камені спотикання» в пам'ять про таких людей:

- Яків Сухенко (українець, Праведник народів світу, що в час Голокосту рятував рівненських євреїв);

- Володимир Мисечко (український священник, що став жертвою нацизму через відмову співпрацювати із окупаційним режимом);

- Зузанна Гінчанка (польська поетеса єврейського походження);

- Якуб та Рахель Крулики (єврейська сім'я, жертви Голокосту в Рівному).

Перші дві жертви символізують українське обличчя міста та вшановують пам'ять про благородні форми поведінки українців в умовах екстремі. Зузанна Гінчанка хоча й була єврейкою за етнічним походженням, обрала для себе ідентичність польської поетеси, тому значною мірою символізує польське обличчя міста. І, нарешті, сім'я Круликів уособлює власне жертв Голокосту.

Другою успішною меморіалізаційною ініціативою ГО «Центр “Мнемоніка”» в Рівному стало встановлення у місті пам'ятника жертвам рівненського гетто. Офіційне відкриття цього меморіального маркеру відбулося 13 грудня 2019 р. Побудований з цеглин одного із будинків, що існували на теренах гетто, цей пам'ятник у вигляді уламку стіни символізує пам'ять про зруйноване в Рівному єврейське життя. Ковані валіза та менора довершують мистецьку композицію знаку. Кована валіза – це універсальний символ примусового переселення жертв до гетто, а менора у вікні стіни відсилає нас до юдейської релігійної традиції жертв Голокосту. Через 77 років після ліквідації рівненського гетто в місті нарешті вперше з'явився пам'ятник, присвячений його жертвам. Встановлений він у місці в'їзду до гетто (на перехресті вулиць Соборної та Дорошенка).

Насамкінець відзначимо і те, що різні етнічні групи, які сьогодні мешкають у Рівному, також мають можливості користуватися дієвими адвокаційними інструментами з метою утвердження своєї присутності в меморіальному просторі міста. Серед них – вірменська діаспора, яка у 2019 р. встановила у місті Хачкар – вірменський релігійний хрест, визнаний нематеріальною спадщиною ЮНЕСКО²⁶. У сучасних комеморативних практиках він вже традиційно встановлюється вірменськими діаспорами в різних країнах світу в пам'ять про жертв геноциду вірмен. Спорудження цього пам'ятника в Рівному є не стільки історичною, скільки сучасною меморіалізаційною практикою. Цей факт засвідчує, що символічний простір міста відкритий до сприйняття не лише традиційних етнічних груп, що були частиною міської історії, а й інших національностей, які сьогодні мешкають у Рівному.

Отже, протягом модерної історії Рівного поміж двох домінуючих наративів (радянський та націоналістичний), пам'ять про жертв Голокосту довгий час залишалася на маргінесі – як у просторовому, так і дискурсивному вимірах. Просторово меморіал жертвам Голокосту Рівного розташований практично на окраїні міста. Ще донедавна на дорогах Рівного не було жодного вказівного знака, який би змушував мешканців пригадувати про існування цього меморіалу. Також у центральній частині Рівного не було жодного меморіального маркера, який вказував би на його єврейське «обличчя міста» до Другої світової війни.

Усе змінилося за кілька останніх років. Проект громадських організацій у межах інноваційної для України практики бюджет участі дозволив встановити в центрі Рівного низку інформаційних таблиць, які розповідають мешканцям про об'єкти історико-культурної спадщини, що відтворюють польську та єврейську історію. Було встановлено і вказівні знаки, які інформують перехожих про місце розташування меморіалу жертвам Голокосту.

Перші ж меморіальні знаки жертвам Голокосту в центрі Рівного з'явилися в липні 2018 р. Це так звані альтернативні монументи, відомі як «камені спотикання». У 2019 р. в місті встановили пам'ятний знак жертвам рівненського гетто. Таким чином, коригування меморіального ландшафту Рівного призвело до співіснування в його символічному просторі одразу трьох вагомих візій пам'яті про Другу світову війну – радянської міфологеми про «Велику Вітчизняну війну»,

²⁶ «Рівне тепер має свій Хачкар», UA: Рівне, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://rv.suspilne.media/news/45288>.

націоналістичного канону героїки (частина символів якого підібрана не надто вдало – окремі меморіальні знаки глорифікують людей та організації, що розділяють тягар відповідальності за Голокост та етнічні чистки) і меморіальних знаків, присвячених жертвам геноцидів. Ця остання візія є абсолютно новою для міста і поки що промовляє невпевнено. Проте перші кроки до відродження пам'яті про жертв Голокосту та мультикультурний характер Рівного в довоєнний період місто вже зробило.

Квінтесенцією співіснування / конкуренції трьох візій про Другу світову війну в м. Рівному є один із його центральних скверів – Театральна площа. У цій частині міста в одному невеликому просторі співіснують меморіальні знаки, що репрезентують радянську, націоналістичну та поліетнічну пам'яті (пам'ять про міжетнічне насильство і Голокост) про Другу світову війну. Чи можливе таке співіснування взаємовиключних символів – питання, на яке важко дати однозначну відповідь. На це впливає низка факторів. Одними із найважливіших конфліктогенних чинників визначаємо такі: 1) допоки залишається живою пам'ять та «постпам'ять» про Другу світову війну, є ризик що ці взаємовиключні наративи виконуватимуть радше конкуруючу функцію; 2) політична інструменталізація цих меморіальних маркерів у час виборчих кампаній також акумулює в собі значний конфліктогенний потенціал. Однак амбівалентність оцінок цих символів серед значної частини громадськості свідчить на користь можливості їх безконфліктного співіснування. У будь-якому разі багато що залежатиме від подальших політичних контекстів, які визначатимуть меморіальну політику в місті.

Petro Dolhanov

COMPETITIVE NARRATIVES: MEMORY OF THE SECOND WORLD WAR IN RIVNE MEMORIAL SPACE

The article examines the changes in Rivne memorial space that have taken place during the last five years. On the eve of the Second World War, the city was a typical Jewish shtetl. 80% of the population were Jews. In 1941–1942, one of the most massive mass slaughters of Jews in Ukraine took place in Rivne. However, the memory of Holocaust victims has long been on the margins, both in terms of the city commemorative practices and in the context of existing memorial markers in Rivne symbolic space. The Memorial in the Sosonky tract, located on the outskirts of the city (on the site of the mass murder of Jews in 1941) is the only

symbol of the Holocaust. For long time it was a symbol of the marginalization of the memory of Holocaust victims.

During the past five years, Rivne has faced changes that allow for the reanimation of a long-forgotten memory. These include the installation of “stumbling blocks” set in the sidewalk commemorating victims of Nazism in the central part of the city, creating a sign in memory of the Rivne ghetto victims, marking objects representing the Jewish historical and cultural heritage with annotation boards and QR-codes. Institutions in civil society initiated these changes. NGO “Center “Mnemonics” have installed “stumbling blocks” and a sign in memory of the Rivne ghetto victims. The marking of Jewish historical and cultural heritage sites was within the framework of the new practice of involving public organizations in the budgeting process – a participatory budget. All these initiatives are the result of strengthening the tools of civil society influence and local public policy in the process of reforms that have taken place since the events of the Revolution of Dignity (formation of the participatory budget and the increase in the effectiveness of advocacy campaigns).

Adjustment of the Rivne memorial landscape led to the coexistence of three visions of Second World War memory in its symbolic space – the Soviet mythologem of the “Great Patriotic War”, the nationalist canon of heroism (some of the symbols are not very well chosen – some memorials glorify people and organizations directly responsible for the Holocaust and ethnic cleansing), and monuments dedicated to the victims of the Holocaust. This latest vision is entirely new to the city and to date remains uncertain. But the city has already taken the first steps towards reviving the memory of the Holocaust victims and the multicultural nature of Rivne in the pre-war period.

Is such coexistence of mutually exclusive symbols possible? It is not easy to give a straight answer to this question. A number of factors are operative here. Among the most important conflict-generating factors are the following: (1) as long as the memory and “post-memory” of the Second World War remain alive, there is a risk that these mutually exclusive narratives will play a rather competitive role; (2) the political instrumentalization of these memorial markers during election campaigns also accumulates significant conflict potential. However, the ambivalence of the assessments of these symbols among a large part of the public speaks in favor of the possibility of their conflict-free coexistence. In any case, the situation will depend on the further political contexts that will determine the municipal memorial policy in Rivne.

Keywords: memorial space, symbolic space, memory politics, commemoration, Holocaust, the Second World War in memorial space

Bibliography

Berdz, Dzheffri. *Holokost u Rivnomu: masove vbyvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r.*, perekl. Dmytro Aladko. Rivne: Volynskioberehy, 2017.

«De u Rivnomu budut vulytsi Muzychka, ChaikytaChervoniia?» *Radio «Trek»*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. http://radiotrek.rv.ua/news/de_u_rivnomu_budut_vulytsi_muzychka_chayky_ta_chervoniya_201830.html.

Demediuk, Nataliia. «Rivnenskyi pamiatnyk Medvedievu “propysanyi” u Briansku.» *ERVEUA*. Data zvernennia 15 Serpnia, 2019. http://erve.ua/focus/interview/r_vnenskiy_memory_yatnik_medv_d_vu_propisaniy_in_bryansku/.

Dolhanov, Petro. «Ideolohichna dekolonizatsiia toponimichnoi systemy verbalnykh markeriv Rivnoho.» *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia sotsiolohichna* 8 (2014): 140–152.

Fedas, Svitlana. «Prystrasti navkolo pamiatnykiv tryvaiut.» *Rivne vechirnie*, 2003, № 31. Data zvernennia 15 Serpnia, 2019. <http://www.rivnepost.rv.ua/showarticle.php?art=004204>.

Hobsbaum, Erik. «Vstup: vynakhodzhennia tradytsii.» U *Vynaidennia tradytsii*, redactory Erik Hobsbaum i Terens Reindzher. Kyiv: Nika-Tsentr, 2010.

Hon, Maksym. *Równie: Obrysy znykloho mista*. Rivne: Volynski oberehy, 2018.

Hon, Maksym. «U Rivnomu vidbulasia 2-ha litnia shkola “Iak mista (ne)pamiataiut”.» *Ukraina moderna*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://cutt.ly/EwXnX2s>.

Hon, Maksym, Petro Dolhanov i Nataliia Ivchyk. *Misto pamiaty – misto zabuttia: palimpsesty memorialnoho landshaftu Rivnoho*. Rivne: Volynski oberehy, 2017.

Hon, Maksym, Petro Dolhanov i Nataliia Ivchyk. «Reanimovana istoriia masovoho vbyvstva: retsenziia na knyhu Dzheffri Berdza “Holokost u Rivnomu”.» *Problemy istorii Holokostu: ukraïnskyi vymir. Naukovyi zhurnal* 9 (2017): 253–266.

Hon, Maksym, Nataliia Ivchyk i Petro Dolhanov. «Polityka pamiaty v Ukraini: u poshukakh inkliuzyvnykh pidkhodiv do formuvannia / koryhuvannia kolektyvnoi pamiaty.» *Ukraina moderna*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://cutt.ly/lwXmb6S>.

Ilnytska, Tetiana. «U Rivnomu stvoriuit kolektsiiu pereimenovanykh vulyts.» *Hazeta «Den»*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://day.kyiv.ua/uk/news/020216-u-rivnomu-stvoryuyut-kolekciyu-pereymenovanyh-vulyc>.

Kyrydon, Alla. *Heterotopii pamiaty: Teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiaty*. Kyiv: Nika-Tsentr, 2016.

Marchenko, Alla. «Chas zbyraty kaminnia: litnia shkola u Rivnomu.» *Ukraina moderna*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://cutt.ly/twXnS4D>.

«Miskyi holova Rivnoho pidpysav rozporiadzhennia pro pereimenuvannia vulyts mista.» *Hazeta «7 Dniv»*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <http://7d.rv.ua/news/2016-02-24/miskyiy-golova-rivnogo-pidpysav-rozporyadzhennya-pro-pereymenuvannya-vulyc-mista>.

Musman, Khaia. *Misto moie rozstriliane*, perekl. Dmytro Aladko. Rivne: Volynski oberehy, 2019.

Mykhalchuk, Roman i Dzheffri Berdz. «Holokost u Rivnomu: masove vbyvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r.» *Holokost i suchasnist: studii v Ukraini i sviti*, № 15 (2017): 141–159.

«Pamiatnyky Rivnoho: vid UPA do kniahyni.» *Vse. Sait chesnykh novyn*. Data zvernennia 15 Serpnia, 2019. <http://vse.rv.ua/istoriya/1389091124-pamyatniki-rivnogo-vid-upa-do-knyagini.html>.

Platforma realizatsii idei dlia pokrashchennia tvoho mista. Misto Rivne. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://rivne.pb.org.ua/>.

«Povnyi perelik pereimenovanykh vulyts Rivnoho.» *Radio «Trek»*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. http://radiotrek.rv.ua/news/povnyy_perelik_pereymenovanyh_vulyts_rivnogo_spysok_207291.html.

«Rivne teper maie svii Khachkar.» *UA: Rivne*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://rv.suspilne.media/news/45288>.

«Rivniansky zbyraiutsia protestuvaty cherez pereimenuvannia vulytsi Miriushchenka.» *ERVEUA*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. http://erve.ua/news/society/rivnyany_zbyrayutsya_protestuvaty_cherez_pereymenuvannya_vulytsi_miryushchenka_1605.html.

Sereda, Viktoriia. «Misto yak lieu de mémoire: spilna chy podilena pamiat? Pryklad Lvova.» *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii «Sotsiologhiia»* 2 (2008): 74–75.

Tsentr studii polityky pamiaty ta publichnoi istorii «Mnemonika». Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://mnemonika.org.ua/>.

«Vid mamontiv do Rivnoho. Istorychnymy stezhkami mista.» *Platforma realizatsii idei dlia pokrashchennia tvoho mista. Misto Rivne*. Data zvernennia 20 Serpnia, 2019. <https://rivne.pb.org.ua/projects/archive/85/show/439>.

Voroniuk, Oleksandr. «U poshukakh vtrachenykh oblych: litnia shkola z polityky pamiaty u Rivnomu.» *Ukraina moderna*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://cutt.ly/mwXn7Mt>.

«Vulytsi u Rivnomu pereimenuit na chest heroiv.» *Visnyk*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/rivne/21008/>.

Yurchuk, Yuliya. *Reordering of Meaningful Worlds: Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine*. Stockholm: Stockholm University, 2014.

«Zakon Ukrainy “Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystychnoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy y ikhnoi symvoliky”» Verkhovna Rada Ukrainy. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.